

Prostředky textové koheze v neformálním rozhovoru¹

Abstrakt: Příspěvek je věnován problematice výstavby nepřipravených mluvených projevů. V centru pozornosti stojí koheze dialogu a její specifika, tj. výběr prostředků, které mluvčí využívají k návaznosti jednotlivých výpovědních jednotek v spontánních mluvených rozhovorech, a otázka, zda je možné (případně do jaké míry) aplikovat při analýze autentických spontánních mluvených projevů teorii glutinace Jozefa Mistríka (Mistrík 1968, 1985). Příspěvek vychází z analýzy autentických neformálních dialogů z Českého národního korpusu, konkrétně z reprezentativního korpusu spontánní mluvené komunikace ORAL v1.

Klíčová slova: mluvený projev; textová jednotka; dialog; koheze textu; glutinace; korpus mluvené češtiny

Úvod

Pro označení formální spojitosti elementárních textových jednotek v textu se užívá termínu *koheze*. Chápe se zpravidla jako formální stránka sémantické soudržnosti (koherence). Jádrem kohezních prostředků tvoří prostředky lexikální (tj. rekurence a substituce, zejména pak pronominalizace), důležitou roli mají také prostředky gramatické (tj. shoda gramatických kategorií výrazů z navazujících textových jednotek, zejména kategorie rodu a čísla). Na rozhraní mezi prostředky gramatickými a lexikálními stojí užití nejrůznějších typů konektorů.

Dalším důležitým pojmem z oblasti textové výstavby (mikrokompozice textu) a textové koheze je pojem glutinace. Ten vystihuje charakter konti-

¹ Text vznikl v rámci projektu specifického výzkumu Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové 2115/01310/1210 *Mluvená syntax z interakčního hlediska*.

guity, povahu a zejména „pevnost“ spoje mezi sousedními textovými jednotkami, tedy stupeň návaznosti textových jednotek v textu.

Ve svém příspěvku se budu věnovat problematice nadvětných útvarů v neformální mluvené komunikaci. V centru pozornosti bude jeden ze souboru jevů souvisejících s výstavbou mluveného projevu, a to návaznost textových jednotek v dialogu. Výklad bude ilustrován na úryvku autentického mluveného rozhovoru, jehož zvukovou nahrávku obsahuje korpus neformální mluvené češtiny ORAL v1.²

Koheze textu a teorie glutinace

Jozef Mistrík, který propracoval teorii glutinace pro slovenštinu, poukázal na zásadní význam iniciačních výrazů jednotlivých textových jednotek. Výrazy, které stojí na začátku syntaktické struktury, mají povahu glutinačních prostředků, které „přilepují“ jednu textovou jednotku na druhou, a to s různou silou, tedy s různou mírou „lepivosti“. Mistrík glutinaci definuje jako „spôsob pripájania novej vety na predchádzajúcu alebo na známy kontext, či situáciu“ (Mistrík 1985: 307). Sleduje, jakým jazykovým výrazem je určitá textová jednotka lineárně připojena k textové jednotce předcházející. Podle větněčlenské a slovnědruhové povahy těchto iniciačních výrazů Mistrík vymezil pět stupňů glutinace. Nejnižší, nulový stupeň vykazují textové jednotky, které mají v iniciální pozici podmět. První stupeň glutinace vykazují jednotky, které mají na počátku výraz se syntaktickou funkcí předmětu, druhý stupeň jednotky začínající okolnostním určením, třetí stupeň struktury s počátečním přísudkovým slovesem a konečně nejvyšší stupeň glutinace vykazují takové textové jednotky, které na jednotku předchozí navazují prostřednictvím konektoru.

Mistrík (1968, 1985) pracoval primárně s psanými texty (což je patrně nejen z příkladového materiálu, ale i z užití syntaktické terminologie). Glutinace mluvených textů se od glutinace textů psaných v několika ohledech zásadně liší, je výrazně specifická. Jde o spojitost, návaznost různého typu. Jak při výčtu syntaktických specifík mluvených projevů upozornila už J. Hoffmannová (Hoffmannová 2012), zatímco v psaných textech jsou přechody mezi textovými jednotkami „poměrně ostře konturovány“, v projevech mluvených bývají výrazně měkčí, což je dáno „množstvím redundantních konektorů, zájmen, kontaktních částic, vycpávek nebo hezi-

² Mluvený korpus ORAL obsahuje transkripty nahrávek převážně neformálních rozhovorů českých rodilých mluvčích z celého území ČR, pořízených v letech 2002–2011. Jde o nahrávky v rozsahu 582 hodin, přepisy obsahují přes 5 milionů slov.

tačných zvuků, také celými trsy výrazů s neurčitou sémantikou“ (Hoffmanová 2012: 712).

Koheze a glutinace mluveného projevu

V následujícím úryvku z neformálního přátelského rozhovoru (Dialog (1)) hovoří dva mluvčí, v přepisu jsou označeni písmeny A a B. Hlavní prostor má mluvčí A, osmdesátiletý důchodce původem z jižních Čech, který vypráví přátelům svou příhodu z nakupování. Jeho promluvové pásmo má povahu mluveného narativu. Mluvčí B, šestadvacetiletý muž, původem ze středních Čech, má v uvedeném úryvku dvě repliky, jimiž stručně komentuje vyprávění mluvčího A. Hodnotí komunikovanou událost, které osobně svědkem nebyl (*to je strašný*), a vyjadřuje svůj předpoklad, který se na konci vyprávění nepotvrdí (*já myslel že to byl nákej fikanej zloděj*). Rozhovoru se účastní ještě další dvě osoby (ženy), projevující se pouze neverbálně, smíchem.

Dialog (1)³

A: *Nikdy si nedávám do toho peněženku \ mám jí dycky v kapse \ (.) jenomže sem měl kalhoty kde byly nízký kapsy a / (..) neměl sem v bundě @ náprsní kapsu \ tak sem jí dal do tašky/ (..) a vrazil do tý druhý tašky / a položil ji do vozíku \ jo/ (..) a najednou (.) vozíček PRYČ (.) normálně *

B: *[to je strašný \ \]*

A: *[no tak sem začal lítat] kolem dokola / jo/ ted' sem viděl že tam stojí na rohu jinej vozík / (...) tak sem ho bafnul / a / (.) byla tam taška / tak sem se podíval a / byla tam peněženka / a bylo tam skoro dva tisíce \ (.) tak sem si říkal tak to je dobrý / to určitě se přihlásí \ jo/*

B: (smích)

A: *a / (smích) tak sem šel (.) tak sem šel k pokladně tam k informacím aby vyhlásili že někdo zaměnil vozík / jo / no a už se tam taková babička hnala /*

B: (smích)

A: *[že (.) že jí někdo vyměnil (smích)]*

B: *[jo takle \ já myslel že to byl nákej fikanej zloděj \ \]*

A: *že jí někdo vyměnil vozík \ jo / (.) a už mi ho brala \ já sem poal já vám ho nedám / musíte mi dát ten MŮJ \ jo/*

³ V přepisu je uplatněna pauzová interpunkce, tj. tečka v závorce (.) vyznačuje krátkou pauzu, dvě tečky v závorce (..) delší pauzu. Základní intonační průběh koncových melodémů jednotlivých výpovědních jednotek vyznačujeme prostřednictvím lomítek: znakem \ je vyznačena melodie klesavá, znakem / melodie stoupavá. Pomocí velkých písmen je vyznačeno silové a intonační zdůraznění slova, resp. některé jeho slabiky, tj. nápadný větný důraz (*VOko*, *MALilinkatá*). Pro vyznačení výrazně zdluženého vokálu používáme dvojtečku (*jo;*; *ne;*).

C: [(smích)]

D: [(smích)]

(ORAL v1)

Při vymezení syntaktických struktur v mluvených projevech je využití terminologie závislostní syntaxe problematické, neboť mluvená syntax je výrazně specifická (srov. např. Müllerová 1989, 2011). Problematická je již samotná delimitace textových jednotek. Při analýze mluveného projevu budeme pracovat s textovými úseky, které nazveme výpovědní jednotky. Ty jsou vymezeny (a) z hlediska formálního (základ tvoří buď určitý slovesný tvar, nebo jeho zřejmá elize), (b) z hlediska významu (mluvčí jimi sděluje elementární informaci) a c) intonačně (výpovědní jednotka končí konkluzivní kadencí, antikadencí nebo polokadencí). Jednotlivé výpovědní jednotky pak vytvářejí spjité (kohezní) lineární celky.

Uvedený dialog můžeme rozdělit na 28 výpovědních jednotek:

- (1) *Nikdy si nedávám do toho peněženku *
- (2) *mám jí dycky v kapse \ (.)*
- (3) *jenomže sem měl kalhoty kde byly nízký kapsy*
- (4) *a (..) neměl sem v bundě @ náprsní kapsu *
- (5) *tak sem jí dal do tašky/ (..)*
- (6) *a vrazil do tý druhý tašky/*
- (7) *a položil jí do vozíku \ jo/ (..)*
- (8) *a najednou (..) vozíček PRYČ normálně *
- (9) *[to je strašný \]*
- (10) *[no tak sem začal lítat] kolem dokola/ jo/*
- (11) *ted' sem viděl že tam stojí na rohu jinej vozík/ (...)*
- (12) *tak sem ho bafnul/*
- (13) *a (.) byla tam taška/*
- (14) *tak sem se podíval/*
- (15) *a byla tam peněženka/*
- (16) *a bylo tam skoro dva tisíce \ (.)*
- (17) *tak sem si říkal/*
- (18) *tak to je dobrý/*
- (19) *to určitě se přihlásí \ jo/*
(smích)
- (20) *a (smích) tak sem šel (.) tak sem šel k pokladně tam k informacím aby vyhlásili že někdo zaměnil vozík/ jo/*
- (21) *no a už se tam taková babička hnala/*
(smích)
- (22) *[že (.) že jí někdo vyměnil (smích)]*
- (23) *[jo takle \ já myslel že to byl nákej fikanej zloděj \]*
- (24) *že jí někdo vyměnil vozík \ jo/ (.)*

- (25) *a už mi ho brala*
 (26) *já sem poal*
 (27) *já vám ho nedám*
 (28) *musíte mi dát ten MŮJ\ jo*

Na začátku uvedené ukázky a také na jejím konci vidíme spojení textových jednotek určitým slovesným tvarem (*mám, musíte*), což je zcela typické pro vyprávěcí postup, a to nejen v mluvených, ale i v psaných textech. Glutinace prostřednictvím určitého slovesného tvaru je velmi silná. Jako silnější se jeví už pouze spojení konektorem. Zde jde o případ specifický, kdy sloveso je v 1. osobě jednotného čísla a referuje k mluvčímu, v takovém případě je nevyjádření podmětu bezpříznakové. Samo umístění určitého slovesa na počátek textové jednotky ale obecně signalizuje, že východisko takové jednotky je buď v kontextu, nebo v předchozí textové jednotce. Výpovědní jednotka (2) je proto také nepřekvapivě napojena na jednotku předcházející zcela plynule, bez pauzy.

Výpovědní jednotky (3) – (25) jsou připojeny prostřednictvím konektoru, a to opakovaně konektoru *a* (*a byla tam taška, tak (tak sem se podíval) nebo teď (teď sem viděl že tam stojí na rohu jiné vozík)*). Stereotypní připojování výpovědních jednotek prostřednictvím konektoru *a* je zcela typickým prostředkem mluvenosti (srov. např. Müllerová 2011: 155). Nežřídka bývá konektor *a* v mluvených rozhovorech doplněn ještě výrazem *no*. Dvojčlenný diskurzní marker *no a* bývá často umístěn na začátku repliky po absolutní pauze. Pokud je součástí delší repliky, jako v našem případě, funguje jako konektivní marker, který ve srovnání s prostým konektorem *a* připojuje další výpovědní jednotku volněji a zpravidla signalizuje nějakou tematickou změnu (k tomu srov. Bílková, Zeman 2020). V analyzovaném narativu uvozuje výpovědní jednotku (21) (*no a už se tam taková babička hnala*), kterou začíná vyvrcholení příběhu, tj. nalezení ztraceného vozíku. Signalizuje zde tedy jistý dějový zvrát.

Iniciálním výrazem výpovědních jednotek (26) a (27) je zájmeno *já*, zájmeno 1. osoby referující k mluvčímu, narátorovi. Jak už bylo řečeno, elize zájmenného podmětu 1. osoby (*já*) je v psaných textech považována za bezpříznakovou, k vyjádření zájmena *já* v roli podmětu bývá mluvčí (resp. pisatel) něčím zvlášť motivován. V mluvených textech má zájmeno *já* naopak velmi vysokou frekvenci. Zatímco v korpusu současné psané češtiny SYN v8⁴ má tvar *já* relativní frekvenci (ipm)⁵ 457, což znamená, že na každý

⁴ Spojení psaných korpusů řady SYN, verze 8 z 12. 12. 2019. (současná verze).

⁵ Relativní frekvence neboli ipm (instances per million), tj. počet výskytů daného tvaru na 1 milion slov.

milion slov připadá v tomto korpusu 457 výskytů tvaru *já*, v korpusu současných mluvených dialogů Oral v1⁶ má týž tvar relativní frekvenci 12 972 (tj. 28krát vyšší). Vysoká frekvence osobních zájmen, stejně jako vysoká frekvence již zmiňovaných výrazů *tak, teď, no* jsou jedním z typických znaků neformálních mluvených projevů. A vzhledem k tomu, že se vyskytují charakteristicky na počátku výpovědních jednotek, mají podstatný vliv na povahu glutinace mluvených textů.

Mluvčí přitom často vytvářejí i nejrůznější kombinace těchto výrazů a na počátku repliky nebo na počátku výpovědních jednotek v rámci rozsáhlejší repliky se tak mohou vyskytovat různé dlouhé a složité řetězce synsémantických výrazů. Ty mohou někdy tvořit i samostatnou repliku a mohou fungovat jako autonomní zvukový i významový celek. Srov. např. začátky replik v dialogických sekvencích (2)–(4):

Dialog (2)

A: *no ale hlavně se někomu dovolal (.) to je taky důležitý*

B: *ale jo (.) no tak já myslím že jako že spíš my jí voláme a tak*

A: *no ale hele dyž to tak vemeš takovoudle techniku tak se nediv (.) já se toho taky bojím taky toho mobilu*

Dialog (3)

A: *já musím ještě že jo tu (.) ortopedii s Tomášem dořešit no (.) a tak teda jako to (.) tak mně říkal večer (.) že (.) tam volal*

Dialog (4)

A: *no fotila jsem vo sto šest (.) film mně došel zrovna když si šli gratulovat s rodičkama*

B: *a jéje*

A: *tak no ale tak jako pak sem to vyměnila tak sem fotila ještě na Martin* Markétin digitál*

Uvažujeme-li o glutinaci mluvených textů, je navíc třeba brát v potaz nejen prostředky lexikální, ale i zvukové (intonační a rytmické). V transkriptu dialogu (1) jsou konektory umístěny vždy na začátku nové výpovědní jednotky. A to z toho důvodu, že je tradičně vnímáme jako prostředky, kterými se připojuje nová jednotka k předcházející tak, že vyjadřuje jejich významový vztah. V psaných textech je to zdůrazněno i interpunkcí (čárka je vždy před spojkou, nikoli za ní). Zvuková realizace konektoru v ne-

⁶ Spojení mluvených korpusů řady ORAL, verze 1 z 2. 6. 2017. (současná verze).

připraveném mluveném projevu je ale složitější a může nabývat různých podob. V uvedeném dialogu se vyskytly dvě takové realizační možnosti:

1. Konektor *a* následuje po první výpovědní jednotce plynule bez pauzy, tvoří jeden mluvní takt s posledním výrazem první výpovědní jednotky, intonačně je její součástí. Za konektorem následuje pauza. Srov. např. spojení výpovědních jednotek (3) a (4): | *kapsy a* | *neměl jsem* |

2. První výpovědní jednotka končí polokadencí, po ní následuje pauza a konektor *a* je intonačně součástí výpovědní jednotky následující, má funkci předklonky. Srov. např. spojení výpovědních jednotek (14) a (15): | *tak sem se* | *podíval* | a *byla tam* | *peněženka* |

Konektor bývá také často zdvojený a může tak být součástí obou výpovědních jednotek. Srov. například následující doklad (dialog (5)):

Dialog (5)

A: do mailu mně tvrdil jak je to supr práce vole že bych dostal služební auto telefon nořas a takový vály a (.) a pak z toho vylezlo že prodáváš (..) @ kreditní karty pro Citibank

Pro vnímání návaznosti textových jednotek v mluveném projevu má velký význam jejich intonační průběh. Porovnáme-li, jakým způsobem jsou na předchozí výpovědní jednotku navázány např. jednotky (12), (14) a (17), vidíme, že všechny začínají týmž konektivním výrazem *tak* (*tak sem ho bafnul; tak sem se podíval; tak sem si říkal*). Výpovědním jednotkám (12) a (14) ale předchází jednotka ukončená polokadencí, v případě jednotky (14) jde navíc o navázání bezprostřední, splývavé, bez pauzy. Polokadence je intonační obrys, který naznačuje výpovědní neukončenost a potenciální pokračování. Oproti tomu výpovědní jednotka (17) navazuje na jednotku ukončenou klesavou kadencí. Takový začátek vnímáme jako tvrdší, ostřejší.

Závěr

Na analýze úryvku z autentického dialogu jsme se pokusili ukázat, že glutinace mluveného projevu vykazuje vzhledem k psaným textům řadu specifik. Při analýze mluveného dialogu z hlediska jeho koheze a stupňů glutinace je třeba brát v úvahu jak jeho specifické rysy lexikální (vysoká frekvence deiktických slov, uplatnění nejrůznějších druhů diskurzních markerů, reduplikace synsémantik, jejich řetězení, stereotypní opakování konektoru *a*, kontaktné prostředky, vyjadřování podmětu osobními zájmeny 1. a 2. osoby apod.), tak jeho zvukovou realizaci (rytmickou stavbu, uplatnění pauz a hezitačních zvuků a intonační průběh řeči). Výpovědní jednotky v neformálním nepřipraveném mluveném projevu bývají

semknutější, přechody mezi nimi jsou méně ostré, což je dáno zejména vysokým podílem konektorů a konektivních markerů. I v případě asyndetického, juxta pozičního navazování a kladení výpovědních jednotek za sebou volně, třeba jen na základě asociačních vztahů, jsou mluvené texty spojité, jakoby nečleněné, funkci glutinačního prostředku totiž přebírá intonace.

Literatura

- Bílková, J.; Zeman, J. 2020. *Diskurzivní marker no a v mluvené češtině*. V: Bílková, J.; Kolářová, I.; Vondráček, M. (red.), *Lingvistika, korpus, empirie*. Praha: Ústav pro jazyk český. S. 191–198.
- Hoffmannová, J. 2012. *Syntaktická stylistika mluvených projevů*. V: Čmejrková, S.; Hoffmannová, J.; Klímová, J. (red.). *Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*. Praha: Karolinum. S. 707–713.
- Hoffmannová, J. 2017. *Glutinace*. V: Karlík, P.; Nekula, M.; Pleskalová, J. (red.). *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/GLUTINACE>. Přístup 9. 4. 2021.
- Mistrík, J. 1968. *Kompozícia jazykového prejavu*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Mistrík, J. 1985. *Štylistika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Müllerová, O. 1989. *Ke vztahu mluveného a psaného textu (srovnání mluveného a psaného vypravování)*. „Slovo a slovesnost“, 50. S. 205–216.
- Müllerová, O. 2011. *Syntax mluvených výpovědí (se zaměřením na vsuvky a vedlejší sdělení v mluvených projevech)*. V: Čmejrková, S.; Hoffmannová, J. (red.), *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. Praha: Academia. S. 153–169.

Language means of text cohesion in informal spoken dialogues

The article presents an analysis of informal spoken texts in terms of their syntactic structure. The focus is on the cohesion of the spoken dialogue, i.e. on expressions that speakers use to connect the content lines of their speech, and on the degree of text glutination. The article is focused on whether it is possible (and if so, to what extent) to apply the theory of glutination, developed by Jozef Mistrík (Mistrík 1968, 1985), to the analysis of informal spoken communication. The research is based on the analysis of authentic spoken dialogues from the corpus of informal spoken Czech ORAL v1.

Keywords: spoken text; text unit; text cohesion; glutination, corpus of spoken Czech